

ВЛАДИМИР СИМИЋ

Културни трансфер у доба просветитељства: Орфелин, *Калиграфија* и реформа српских основних школа

САЖЕТАК: У раду се истражује феномен културног трансфера у српској култури у време просветитељства. Прати се пут идеје реформе образовања која почиње у немачким земљама, на исте догађаје у Хабзбуршкој монархији и њихов утицај на српско школство у Карловачкој митрополији. Анализира се значај интелектуалаца и појединих друштвених група на рецепцију тих реформи од стране српског народа. Истовремено, аутор на примеру уџбеника *Калиграфија*, који је саставио Захарија Орфелин, указује на још један ниво културне повезаности, не само народа у Монархији, него и шире у Европи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: просветитељство, јозефинистичке школе реформе, интелектуалац, калиграфија, Захарија Орфелин, културни трансфер

I. ПРОСВЕТИТЕЉСКЕ РЕФОРМЕ И ТРАНСФЕР ПРОТЕСТАНТСКИХ ОБРАЗОВНИХ ИДЕЈА У АУСТРИЈСКИ ШКОЛСКИ СИСТЕМ

Концепт културног трансфера, заснован на интерпретацији културне размене између две групе, и препознат у истраживањима европске експанзије и колонизације других континената у новом веку, служио је за тумачење промена до којих је дошло не само у култури освојених аутохтоних народа, него и у култури колонизатора. Вишедимензионалност и комплексност овог процеса акултурације огледале су се и у чињеници да концепт културног трансфера није функционисао само између два одвојена и различита културна система (две или више држава, нација или ентитета), него и у оквиру једног.¹ Истраживања културне размене и миграције идеја из виших, елитних слојева ка на-

¹ Преглед основних идеја и теза који стоје у вези са појмом *културни трансфер* погледати у: *Französisch-deutscher Kulturtransfer im Ancien Régime*, (Hrsg.) Günter Berger und Franziska Sick, Tübingen 2002; *Von der Elbe bis an die Seine. Kulturtransfer zwischen Sachsen und Frankreich im 18. und 19. Jahrhundert*, Hrgb. Von Michel Espagne und Matthias Middell, Leipzig 1993.

роду и његовој популарној култури, и обрнуто, потврдила су исправност таквих размишљања. У сваком таквом односу постојале су три компоненте међусобно повезане: а) култура која себе трансферише, б) институције које посредују у том процесу и в) циљана културна група. Културни трансфер не подразумева само рецепцију културе излазног система на циљану групу, него и уградњу тих елемената у њу, као и даљи процес промена тих елемената кроз њихову трансформацију.²

Као посредници у том процесу ретко се појављују појединци који, перципирајући другу културу, утичу на промену у својој, него се углавном ствара мрежа појединача и институција које својим деловањем граде нову мрежу преко које се идеје преносе даље. Тако је функционисао и процес реформи спровођених за време царице Марије Терезије и Јосифа II, који су иницирали деловање појединачних интелектуалаца, просвећених припадника цркве (епископа, градских свештеника), као и делова грађанства у стварању мреже која би прихватила реформе и утицала на њихову позитивну рецепцију у осталом делу становништва. На конституисање такве мреже утицала су и обавезна путовања студената и интелектуалаца (*regegrinatio academica*) који су, употребујући своје образовање, обављали и улогу културних медијатора.³ Циљана група тих реформи били су нижи друштвени слојеви и сељаштво код којих је требало подићи ниво писмености. Позитивни резултати читавог процеса који је спровела држава требало је да се појаве у виду побољшаног привредног, економског и културног стања у држави.⁴

Свестраном реформом у свим гранама живота царица је наследне земље почела да претвара у јединствену и модерну, централистичку и бирократски управљану државу на тај начин што је створила разгранат систем који је био у функцији преношења монархове воље поданицима у најдаље крајеве царства. Терезијански државници хтели су да помоћу реформи направе исто политичко, духовно и војно оружје које је имала напредна протестантска Пруска.⁵ За то је било потребно да се све аутономне силе појединачних народа и сталежа у држави подвргну наредбама владара и на тај начин владарска моћ ослободи свих веза и ограничења, да се спроведе државно јединство сузбијањем сваког партикуларизма, стварањем државног чиновништва које ће зависити од централних власти, и да се споје и изједначе поједине земље у једну јединствену

² W. Schmale, *Kulturtransfer im theresianischen Zeitalter?*, in: *Strukturwandel kultureller Praxis. Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des theresianischen Zeitalters*, Franz M. Eybl (Hg.), *Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts* 17 (2002), 96—98.

³ I. Cerman, *Bildungsziele-Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert*, *Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts* 18/19 (2004), 51.

⁴ Ове реформе су различито коментарисане у научној литератури у послератном периоду, а најчешће су интерпретиране као покушаји колонизације мањих, негерманских народа од стране већинске, немачке културе. У: D. Kosáry, *Die ungarische Unterrichtsreform von 1777*, in: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*, Hrgb. Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka, Adam Wandruszka, Wien 1982, 91—92.

⁵ D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London 2005, посебно по-главља 8. и 9.

државу помоћу реформи у законодавству, унутрашњој управи и школству. Међутим, у верски, национално и административно разноликој Аустрији није се могло лако и добровољном сарадњом свих народа и сталежа постићи то државно јединство.⁶

Реформе школства у централној Европи, пре свега у Пруској и Аустрији, започињу након окончања Седмогодишњег рата вођеног средином века, од 1756. до 1763. године. Фредерик II, пруски краљ, своју пажњу је усредсредио на оснивање и увођење обавезних основних школа у својим провинцијама са циљем да подигне ниво писмености међу становништвом, нарочито сеоским. Након закључења мира у Хубертзбургу 1763. државна администрација је великом брзином кренула у реформу и исте године донела *General-Landschul-Reglement*, школски закон који се односио на целу државу и који је остао на снази до дубоко у 19. век. Смисао закона се састојао у томе да се установи један униформни систем обавезног основног образовања за сву децу узраста од пет до тринаест година. У одредбама регуламента огледала су се пијетистичка уверења аутора, који су процес основног образовања утврдили на сопственим педагошким схватањима. Поред масовног описмењавања, један од најважнијих задатака школе био је да код детета развије послушност према власти, осећај лојалности владару, као и да сломи вољу непослушних.⁷

Освајањем Шлезије, протестантска Прусија је поред нових територија добила и велик број нових поданика католичке вероисповести, који су чинили половину становништва ове провинције. Поучен ранијим негативним искуствима, Фредерик II није имао много поверења у њих, али је био приморан да донесе посебан регуламент којим би решио проблем реформе католичких школа. С тежњом да се прекину везе шлеских католика са истоверним немачким земљама и да се у школама образују лојални пруски поданици, предложено је да се за спровођење реформи у католичким школама у Шлезији ангажује опат августинског манастира у Сагану — Јохан Игнац Фелбигер (1724—1788). Након што су државни инспектори испитали реформе које је он већ спровео у парохијским школама у Сагану и утврдили да су добре, а истовремено безопасне по владара и државу, поверен му је процес реформисања католичких школа. Увиђајући предности протестантског образовног система, Фелбигер је 1762. отпутовао у Берлин, где је боравио неко време упознавши се са пијетистичким педагошким идејама и њиховим методима у школама које је водио Јохан Јулијус Хекер. На тим принципима је потом спровео сопствене реформе.⁸

Фелбигерови предлози су се односили на подизање нивоа образовања учитеља и поправљање лошег квалитета предавања. Он је инсистирао на ци-

⁶ T. C. W. Blanning, *Joseph II*, London — New York 1994, 10—23.

⁷ J. V. H. Melton, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, Cambridge 1988, 174—175.

⁸ W. Romberg, *Johann Ignaz von Felbiger und Kardinal Johann Heinrich von Franckenberg. Wege der religiösen Reform in 18. Jahrhundert*, Sigmaringen 1999, 20—26.

вилном образовању и идеји да је учитељ тај који деци треба да усади не само духовне него и световне обавезе, од којих су најважније лојалност, послушност и посвећеност краљу. Такође, план наставе прилагођаван је социјалним околностима, настава је другачије конципирана, уведена су строжија правила о школским просторијама, наставним средствима и њиховом одржавању, а предмети које су ђаци учили зависили су од тога да ли живе у граду или на селу. Пошто су се мањом градска деца запошљавала као секретари или писари, било им је неопходно да добро науче и школско и канцеларијско писмо. За будуће трговце један од најважнијих предмета било је познавање аритметике. Међутим, сматрало се да сеоској деци није неопходно поседовање свих ових знања, јер је иза тога стајала опасност да се повећа миграција из села ка граду. Било је доволно да знају да читају, помало пишу и рачунају, и да познају основе своје вероисповести. За поједине реформаторе звучала је бласфемично идеја да сеоска деца уче латински, јер би се тиме само стимулисала њихова жеља за свештеничким позивом и нарушавао природни и друштвени поредак.⁹

Уживajuћи подршку владара и двора, Фелбигер је приступио оснивању свог првог педагошког института који је требало не само да обучава учитеље, него и да припрема свештеничке кандидате за будуће положаје школских администратора. Увео је курс који је трајао четири недеље, сваког месеца је стизала нова група полазника, а за њихов смештај додградио је ново крило у манастиру у Сагану. Основна школа у Сагану је служила као лабораторијска школа у којој су ученици курса могли практично да посматрају Фелбигерове педагошке методе. Током година Фелбигер је свој институт назвао лабораторијском (огледном) школом, тј. „нормалном школом“ (*Normalschule*), а овај назив је изведен из термина који се односио на функцију института као модела (норме) за остале католичке школе у провинцији. До 1765. у институту у Сагану обучено је 8 директора нормалних школа, 15 учитеља нормалних школа, 47 управника школа и 101 кандидат за свештеника. Фелбигер је био први реформатор у историји средњоевропског образовања који је успео да створи ефикасну мрежу нормалних школа.¹⁰

После 1770. Фелбигер је почeo да се полако удаљава од својих педагошких обавеза. Његови патрони и подржаваоци у министарствима су се повукли или поумирали, а нови који су их заменили нису били толико заинтересовани за његове идеје. Уз то, краљ је постао више заинтересован за новоосвојене пољске територије, док је Шлезија изгубила своју некадашњу важност. Фелбигер се посветио приватним интересовањима, науци, агрономији, астрономији и физици, а због својих заслуга именован је 1773. за директо-

⁹ J. V. H. Melton, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, 188.

¹⁰ K. Lambrecht, *Tabelle und Toleranz. Johann Ignaz von Felbiger's Reform der Volksschulbildung in Ostmitteleuropa*, Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 18/19 (2004), 153—157.

ра шлеског *Економско-паприотској друштвu*. Пет година касније, 1778, баварска академија наука изабрала га је за почасног члана због његових доприноса у педагогији, а његов сагански метод је употребљен у реформама парохијских школа у Баварској. Због свог угледа као католичког педагошког реформатора, позван је у Аустрију да надгледа школске реформе које је 1769. започела царица Марија Терезија у провинцијама Горња и Доња Аустрија. Њена акција била је проузрокована алармантним меморандумом Леополда Ернеста грофа Фирмијана, принца-бискупа од Пасауа, који је упозорио на велику јерес и сујеверје које је владало у његовој дијецези, а којој су припадале и поменуте провинције.¹¹

Гроф Фирмијан, који је у ранијим временима био познат по радикалним мерама према не-католицима којих је било доста у Хабзбуршкој монархији, током шездесетих година променио је своје методе. Уместо прогона протестантског прикључио се групи хабзбуршких епископа који су под утицајем идеја Лудовика Антонија Мураторија, угледног италијанског јансенисте, желели да спроведу реформу католичанства.¹² У складу са тим, спроводио је реформски програм који је укључивао оснивање болница, радионица и теолошких семинара, а пре свега се залагао за подизање општих школа и писмености. У поменутом меморандуму царици навео је да једино школе могу да избаве омладину у његовој дијецези од опасности атеизма и јереси, али да тај задатак може да се обави само уз помоћ државе. Његову идеју су подржали и припадници старије генерације високог католичког клера попут бечког надбискупа Мигација, залажући се за бољу обуку учитеља, јединствени катихизис и доношење едикта о основним школама. Овај предлог прослеђен је Дворској канцеларији (Hofkanzlei), централном административном телу надлежном за хабзбуршке наследне земље, која због своје конзервативности није била заинтересована за спровођење реформи. На интервенцију Државног савета (Staatsrat), тела које је канцелар Кауниц створио за питања унутрашње политике за целу државу, идеја о спровођењу општих школских реформи је усвојена. Саветом, који је играо кључну улогу у већини реформи терезијанског доба, доминирали су просветитељски настројени појединци мањом образовани на протестантским универзитетима: Кауниц, који је студирао право у Лајпцигу, Егид фон Бори, студент Кристијана Волфа, и Тобијас Филип Геблер, који је студирао у Халеу, Гетингену и Јени.¹³

¹¹ J. V. H. Melton, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, 201—202.

¹² W. R. Ward, *Late Jansenism and the Habsburgs*, in: Religion and politics in enlightenment Europe, Ed. by James E. Bradley and Dale K. Van Kley, Notre Dame 2001, 161—162.

¹³ Носиоци просветитељских идеја у Аустрији нису били само књижевници као у Француској или Немачкој, него и универзитетски професори, попут Герхарда Ван-Свитена, Ригера, Соненфелса, Мартинија, Ајбла и др. Њихова схваташа о односу државе и цркве директно су утицала на законе и декрете које је доносила влада, а снажну подршку имали су у цару Јосифу II. У: М. Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932, 7—9.

Након неуспешног покушаја Јозефа Месмера, ректора градске школе Светог Стефана у Бечу и главног пропагатора Фелбигерових идеја и метода, са оснивањем нормалне школе у Бечу и његове смене 1773. реформе би вероватно биле заустављене да се није одиграо један важан дogaђај који им је дао нови замах. Папа Клемент XIV је јула исте године распустио језуитски ред, а у циљу одржавања савезништва са бечким двором имовину реда у аустријским земљама препустио је држави. Та конфискована језуитска имовина која је вредела 13 милиона флорина постала је извор из којег је финансирана реформа школства.¹⁴ Канцелар Кауниц је на царичин захтев послao писмо амбасадору у Берлину, Готфриду ван Свитену, да проба да добије допуштење од пруског краља Фридриха да Фелбигера привремено стави на располагање царици. Фелбигер је требало да добије улогу неке врсте супервизора и да надгледа спровођење реформи. У Беч је стигао маја 1774. године и убрзо је постављен у *Комисију за образовање* (Studienhofkommision). Први задатак био му је да састави *Општи школски закон* (Allgemeine Schulordnung) у којем су изнете идеје о важности образовања све деце за срећу нације. Школовање је постало обавезно за сву децу старости од шест до дванаест година. Сеоски учитељи су морали по црквеним регистрима да провере да ли сва деца похађају наставу, док су у градовима локалне власти слале учитељима листу са именима ученика, а овај је имао обавезу да региструје њихове изостанке. Изостављање из школе власт је оштро кажњавала. Настава је трајала пет дана недељно, три сата пре подне и два после подне. Иако је школа трајала током целе године, сеоска деца су могла да изостају из школе током жетве и летњих ратова.¹⁵

Законом је предвиђено установљење три врсте школа. Свако место је морало да има малу школу (Trivialschule) у којој би ђаци стекли макар минимално образовање: да читају, пишу, рачунају и познају основе вере. Други тип школе била је главна школа (Hauptschule), која је морала да постоји у сваком провинцијском седишту, тј. граду, и образовала је ученике из средње класе који су се спремали за посао трговца, занатлије или писара, као и оне који су тежили да напредују ка гимназији. Ту се од предмета учило, поред основних ствари из тривијалне школе, још и основни латински, историја, географија, механика, тригонометрија, архитектура и састављање писмених састава. Коначно, трећи тип школа биле су нормалне школе, које су предвиђене по једна у свакој провинцији и у којима би се школовали учитељи, инспектори и директори будућих школа. Нико није смео да буде примљен на место учитеља ако није имао завршену ову школу. Током реформи инсистирало се на једнобразности свих школа у држави. Супервизију у малим школама обављали су заједно локални свештеник и цивилни инспектор, који су своје извештаје

¹⁴ J. V. H. Melton, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, 209—211.

¹⁵ J. V. H. Melton, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, 212.

прослеђивали надлежном супервизору, најчешће неком вишем свештеном лицу које је постављао бискуп. Овај је своје извештаје слао даље провинцијској школској комисији, коју је именовала провинцијска администрација. Нормалне и главне школе су надзирали цивилни појединци, осим верске наставе, чије испуњавање је контролисао локални свештеник. Надзорник нормалне школе био је уједно и њен директор који је два пута годишње морао да шаље извештаје провинцијској школској комисији. Због одличних резултата у спровођењу реформи с временом су Фелбигерове везе са царицом Маријом Терезијом посталаје све снажније, да би га она 1777. поставила за врховног директора свих малих, главних и нормалних школа у држави.¹⁶ Нормална школа у Бечу била је место где су се одшколовали први инспектори и директори српских основних школа: Аврам Мразовић, Теодор Јанковић Миријевски и Стефан Вујановски.

II. РЕФОРМЕ СРПСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА

За школе православног становништва и њихове наставне програме била је надлежна православна црква у Монархији, организована у верско-територијалну јединицу под називом Карловачка митрополија.¹⁷ На територији Карловачке митрополије, као и у остатку државе, школство се све до спровођења терезијанских реформи налазило под црквеном јурисдикцијом. На челу Митрополије налазио се митрополит, у чијем избору је учествовао и двор. Митрополити и помесни епископи су још од Велике сеобе 1690. и масовног доЛаска српског становништва у Хабзбуршку монархију велику пажњу посвећивали оснивању и ширењу основних школа видевши у њима средство за општи напредак, али и за очување верског и културног идентитета.¹⁸

Током прве половине 18. века српске школе биле су организоване слично онима са почетка века, а настава у њима састојала се искључиво у учењу читања црквених књига. Прве промене средином века уводи карловачки митрополит Павле Ненадовић (1749—1768), који је у Сремским Карловцима основао покровобогородичине школе и бринуо се о финансијама, смештају, училима, наставном особљу и другим потребама. У овим школама, организованим по руском узору, биле су обједињене основна (српска и грчка), клерикална (богословија) и латинска школа (нижа гимназија). Уџбеници у тим школама стизали су као помоћ из Русије, која је на тај начин помагала православном српском и румунском становништву. Преко ових књига су се у срп-

¹⁶ W. Romberg, *Johann Ignaz von Felbiger und Kardinal Johann Heinrich von Franckenberg. Wege der religiösen Reform in 18. Jahrhundert*, 28—29.

¹⁷ J. X. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад 1998, 13—43.

¹⁸ S. K. Kostić, *Kulturorientierung und Volkschule der Serben in der Donaumonarchie zur Zeit Maria Theresias*, in: Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II, Richard G. Plaschka, Grete Klingenstein u.a (Hg.), Bd. 2, Wien 1985, 847—851.

ски језик и правопис уводиле руске речи и изрази, њихов начин писања и изговора, мешали са њим и трајно утврђивали. Снажна политичко-културна веза православних поданика Монархије није била по воли ни бечком двору ни католичкој цркви, који су на сваки начин гледали да је прекину и у циљу централизовања државе ојачају свој утицај.¹⁹

Стање школства међу српским становништвом одговарало је стању школства у целој држави пре реформи. По службеном попису из 1770. у цеој Угарској било је тада 2845 основних школа; све су биле конфесионалне, и од тога су две трећине припадале католицизму, а једна трећина протестантима, унијатима и православнима. Деци католика било је забрањено да похађају школе не-католика, док је обрнути процес био дозвољен. Државна политика је на више начина стимулисала преласке православног и протестантског становништва у католичанство, а заједничко школовање је било једно од главних средстава за то. Ове школе је посећивало једва 25% деце, а учитељским послом су се бавили углавном послужени војници и занатлије, који су често и сами једва знали да пишу.²⁰

Покровобогородичине школе су угашене 1769., исте године када су започеле велике реформе у држави. Царица Марија Терезија је школе које су се дотада налазиле под туторством цркве прогласила за *politicum* и пребацила у надлежност државе. По пруском моделу и под руководством Јохана Игнаца Фелбигера оне су од вероисповедних постале световне образовне институције којима је примарни задатак постао да васпитају добре грађане и поданике и створе лојалност према владарском дому. У тим школама су употребљавани уџбеници које је саставио Фелбигер, а које су на славеносрпски преводили угледни световњаци: Теодор Јанковић Миријевски, Аврам Мразовић, Стефан Вујановски, Захарија Орфелин и др.²¹

Прве реформе су спроведене у Банату, области која је припадала камералном добру, а која је ослобођена од Турака Пожаревачким миром 1718., а затим и у осталим областима Угарске у којима су живели Срби.²² На основу *Oñišće школске уредбе* у Темишвару је 1775. оформљена Школска комисија, на чијем челу је био гроф Зауер, и у чијој надлежности су биле и православне школе. Мешовита комисија, коју су сачињавали представници више етнија и вероисповести, затекла је лоше стање у провинцији и недовољан наставни кадар, али је ипак 1776. успела да отвори за рад немачку Нормалну школу, коју су посећивали и српски и румунски ђаци. Желећи да обнови и побољша стару мрежу православних школа, Илирска дворска депутација, дворска институција задужена за питања православног српског и румунског становни-

¹⁹ Д. Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740—1780)*, Сремски Карловци 1929, 2—3.

²⁰ Д. Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку*, 4.

²¹ С. К. Костић, *Орфелин и терезијанске школске реформе*, Зборник МС за књижевност и језик 21—2 (1973), 223—226.

²² P. J. Adler, *Habsburg School Reform among the Orthodox Minorities, 1770—1780*, Slavic Review, Vol. 33, No. 1 (Mar., 1974), 28.

штва са грофом Францом Колером на челу,²³ саставила је упутства под називом *Regulae directivae für die Verbesserung des illyrischen und walachischen nicht-unirten Elementar- oder Trivial-Schulwesens in den K. K. Erbländern*. По тим правилима, православне школе би се отварале само у оним местима са претежно православним становништвом, док је у осталим случајевима православну децу требало примати у католичке школе, али је било забрањено правити им проблеме због другачије вере. У српским и румунским насељима требало је поправити оронуле школске зграде, а у свакој парохији без школе подићи нову школу са станом за учитеља, за шта су локалне власти биле обавезне да пронађу средства. Зграде су морале да имају одвојене учонице за девчаке и девојчице, да буду адекватно опремљене наставним средствима (столовима, скамијама, таблама, мастионицама), а неспособни и лоши учитељи замењени новима, квалификованима и послушнима цивилним и духовним властима. Учитељи нису смели да се баве ни једним послом који би им одвлачио пажњу од школе, те су им због тога додељивани двострука површина окућнице и два јутра ливаде. У новцу су примали годишње од 30 до 60 форинти у зависности од броја домаћинстава у месту. Посао учитеља у православној школи могао је добити само неко ко је имао држављанство, без обзира да ли је католичке или православне вере. Тиме је законодавац искључио руске учитеље, којих је било доста и са којима је истоверно српско и румунско становништво одржавало тесне везе. Такође је свештеницима била одузета могућност да добију посао учитеља, због великог броја обавеза које су имали у својим парохијама.²⁴

Настава у сеоским основним школама заснивала се на учењу читања, писања, рачунања и веронауке, са којом су повезани моралка, молитве и црквено појање. У градским школама деца су могла да добију шире образовање увођењем предмета који нису били заступљени у сеоским школама. Учител је био у обавези да сваких пола године шаље извештаје о стању школе световним и духовним властима, а инспекцију су обављали локални свештеници, окружне проте и епископи. Илирска дворска депутација је послала *Regulae directivae* надлежном епископу Вићентију Јовановићу Видаку 24. маја 1774. са упутством да, у сарадњи са царским комесаром Матезеном, и војним и политичким властима у Банату, спроведе ова упутства. Неколико месеци касније посебна комисија је на основу ових упутстава донела *План о тривијалним школама за Банат* (*Plan der Trivialschulen für das Banat*), по којем је тамо требало подићи 373 нове школе и неколико Срба послати на нормални течај у Беч. Царски комесар Матезен је митрополиту Видаку тада предао и Фелбигеров приручник за учитеље (*Nothwendiges Handbuch zum Gebrauch der Lehrer in den deutschen Schulen*) са изричитом царичином наредбом да се књига преведе

²³ М. Костић, *Гроф Колер као културноПросветни реформатор Срба у Угарској у XVIII веку*, 41—47.

²⁴ С. К. Костић, *Српске основне школе у Банату*, у: Историја школа и образовања код Срба, (ур.) Едип Хасанагић, Београд 1974, 162—163.

на српскословенски језик, а да се при томе поједини делови књиге изоставе, попут католичког катихизиса и немачке калиграфије. На предлог новоизабраног митрополита Јована Ђорђевића Банатска земаљска администрација је за надзорника српских и румунских школа у Банату поставила Теодора Јанковића Миријевског, који је у том тренутку био секретар темишварског епископа Вићентија Јовановића Видака. На тај положај су, поред Јанковића, конкурисала и два угледна интелектуалаца из Карловачке митрополије, ердешки Румун Данијел Лазарини и Србин Захарија Орфелин, али су због високих захтева обојица одбијени.²⁵

Јанковић је од митрополита добио задатак да преведе Фелбигеров приручник за учитеље (*Nothwendiges Handbuch zum Gebrauch der Lehrer in den deutschen Schulen*), што је он уз доста труда и времена и учинио. Књигу је прилагодио потребама и условима српских школа, а његово издање се појавило под називом *Ручная книга пособная маестромъ* (1776). За тај превод царица га је наградила златним ланцем. Фелбигер-Јанковићеву књигу превео је на румунски Михаел Рошу и тај превод је штампан 1785. Истовремено, Јанковић је био у обавези да, у складу са *Ойшишом школском уредбом*, обучи будуће српске учитеље за рад у школама. Међутим, како ни он сам није завршио Фелбигерову Нормалну школу, упућен је о државном трошку у Беч на течај. На основу Фелбигеровог сведочанства познато је да је течај завршио са изузетним успехом. Разумевајући политичке и културне прилике у Карловачкој митрополији, нерасположење већинског дела православног становништва према верским реформама, нездовољство редукцијом црквеног календара и укидањем празновања појединих светитеља, Јанковић је као саветник био од велике користи Илирској дворској депутатији приликом даљег спровођења реформи. Коначно решење статуса српских и румунских школа одређено је доношењем *Школској уставу за православне штавијалне мале школе у провинцијалном делу Тамишкој Банату*, новим законом који је 1776. донела Илирска дворска депутатија на немачком и српском језику. Овај устав је донео низ мера којима је школство у држави у највећем могућем степену унифицирано, а истовремено је ојачан немачки културни утицај међу негерманским народима Монархије. То је значило слабљење руског културног утицаја на српско становништво у држави и јачање германофилске струје међу српском грађанској и црквеном елитом.²⁶

Уџбеници за ове школе штампани су код Јосифа Курцбека, бечког штампара, који је 1770. од двора добио привилегију на дадесет година да, заштићен од конкуренције, издаје књиге за Србе, Румуне и остале „илирске“ народе на територији Монархије.²⁷ Царица је наредила да се одштампа и раздели

²⁵ С. К. Костић, *Српске основне школе у Банату*, 163—164.

²⁶ С. К. Костић, *Српске основне школе у Банату*, 165—166; Такође у: Д. Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку*, 32—34.

²⁷ H. Zeman, *Der Drucker-Verleger Joseph Ritter von Kurzböck und seine Bedeutung für die österreichische Literatur des 18. Jahrhundert*, in: Die Österreichische Literatur. Ihr Profil ander Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750—1830), I, Graz 1979, 149—151.

сиромашној деци 10.000 примерака буквара и исто толико примерака катихизиса. И други уџбеници за српске и румунске основне школе настали су као адаптације уџбеника намењених немачким основним школама, а које је у већини састављао Фелбигер. Тако је уџбеник из аритметике *Anleitung zur Rechenkunst zum Gebrauch der Schulen in k. k. Staaten* (1774), који је Фелбигер саставио за употребу у немачким школама, на српски превео Атанасије Димитријевић Секереш, парох православне цркве у Бечу и цензор у илирској дворској штампарији, под називом *Руководство к арифметики...* (1777) и одштампао у Курцбековој штампарији. Као читанка је коришћено дело *Руководство к честиносни и правосни...* (1777), које је такође Секереш превео и адаптирао за српске ћаке на основу Фелбигерове књиге *Anleitung zur Rechtschaffenheit oder das für die in den Trivialschulen lernende slavonisch-servische Jugend bestimmt Lesebuch* (1774). За учење лепог писања у српским школама је употребљаван уџбеник који је саставио Захарија Орфелин *Славенскаја и валахијскаја Калиграфија* (1778), а који је саставио по угледу на Фелбигеров *Anleitung zum Schönschreiben, nach Regeln und Mustern. Oder Vorschriften. Zum Gebrauch der deutschen Schulen in den kaiserl: Staaten* (1775).²⁸ Проблем се појавио када је Илирска дворска депутација покушала да у српске школе уведе Фелбигеров сагански катихизис, који је, упркос противљењу кардинала Мигација, царица Марија Терезија завела у аустријским католичким школама 1772. Православно свештенство и народ побунили су се против тога и после великих полемика у српске школе уведен је православни катихизис, који је саставио и у Бечу штампао Јован Рајић 1774.²⁹

У наредних неколико година број српских школа се умногостручио, а доношењем новог закона (*Ratio educationis*, 1777) школство у целој Угарској изједначено је у највећој могућој мери са оним у Банату и остатку државе. Број српских стипендиста који су похађали Нормалну школу у Бечу порастао је толико да су се већ од 1777. на челима дистриката са српским становништвом нашли српски инспектори. Теодор Јанковић Миријевски је због својих квалитета и образовања постављен за школског инспектора у великоварадском дистрикту. Аврам Мразовић је по повратку из Беча постављен за школског инспектора у пећујском, а Стефан Вујановски у загребачком дистрикту. Обојица су при својим седиштима, Сомбору и Осијеку, основали главне школе за те дистрикте и држали течај за обуку учитеља по Фелбигеровим методима.³⁰ Јанковић је на позив руског престолонаследника, царевића Павела Петровића, а на препоруку карловачког митрополита Мојсеја Путника и уз дозволу бечког

²⁸ Д. Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку*, 44—68; Такође у: С. К. Костић, *Српске основне школе у Банату*, 176—180.

²⁹ П. Пузовић, *Како је настао Катихизис Јована Рајића*, у: Јован Рајић: живот и дело, Ур. Марта Фрајнд, Београд 1997, 329—334.

³⁰ С. К. Костић, *Српске основне школе у Пећујском округу*, у: Историја школа и образовања код Срба, (ур.) Едип Хасанагић, Београд 1974, 188—189.

двора, 1782. напустио државу и отпутовао у Русију, где се нашао на челу образовних реформи које је спроводила царица Катарина II.³¹

III. УЛОГА ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА У СПРОВОЂЕЊУ РЕФОРМИ

У процесу трансфера културе и знања важну улогу имали су интелектуалци који су, самоиницијативно или у служби државе, својим делима и јавним ангажовањем ширили идеје просвећености.³² Прогресивни и рационални дух филозофа који је утицао на више интелектуалаца у аустријској држави пропагирао је активни социјални живот, предузимљивост и посвећеност општекорисним стварима и стајао је на супрот идеји метафизичности и статичности која је била оличена у монашким и клерикалним групама.³³ Патријотске и националне тежње појединача који су у остварењу идеала просвећености видели могућност за напредак сопствене етније или нације биле су често главни подстицај за деловање у јавној сferи.³⁴ Интелектуалци су представљали мост између виших и образованих друштвених група и најшире масе народа, преко којег су кружиле и размењивале се различите идеје у једном друштву. Појам интелектуалац означава нов тип человека насталог у другој половини 18. века који је поседовао филозофско знање у најширем смислу те речи. Регрутован је из групе образоване интелигенције коју су чинили представници више слојева: ситног и крупног племства, буржоазије и трговачко-знатског градског слоја, као и из редова цркве. Налазећи се између монополистичких моћи племства и цркве, он се често ослања на економске потенцијале ојачале буржоазије, притом је у следећим деценијама усмеравајући у правцу конгруенције знања и савести.³⁵ Управо у тим групама на које се интелектуалац ослања у свом јавном ангажману препознаје се нова некохерентна, социјално и интелектуално веома разнолика група, која представља носећи, прогресивни слој у ширењу просветитељских идеја. Та група или групе могу се обухватити појмом — интелигенција.

Разлику између појмова интелектуалац и интелигенција треба видети и у томе што интелигенцију карактеришу особине социјалне скрајнутости (декласираности), маргинализације и понекад револуционарне самоспознаје, док су интелектуалци интегрисана група чију реч друштво ослушкује, који као творци и посредници учествују у преносу културних садржаја и чији се духовни

³¹ P. Polz, *Theodor Janković und die Schulreform in Russland*, in: Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa: Aufsätze, Vorträge, Dokumentationen, Hrgb. Erna Lesky, Strahinja K. Kostić, Josef Matl und Georg von Rauch, Wien 1972, 125—127.

³² P. Melichar, *Zur Soziogenese des Intellektuellen in Österreich, vor allem im josephinischen Wien*, (рукопис докторске дисертације) Wien 1993, 80—86.

³³ D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 72—73.

³⁴ D. H. Griffin, *Patriotism and Poetry in Eighteenth-Century Britain*, Cambridge 2002, 12—25.

³⁵ *Intelligenz, Intelligentsia, Intellektueller*, u: Historische Wörterbuch der Philosophie, Hrsg. von Joachim Ritter und Karlfried Gründer, Bd. 4, Basel—Stuttgart 1976, 454—456.

производи увек продају. Интелигенција је културно-социолошки, а интелектуалац социјално-психолошки појам. Интелектуалац је неко ко се бави, у најширем смислу, духовним, нематеријалним послом и разликује се од интелигенције, која, као елита која испуњава одређену функцију, представља репрезентативне културне садржаје једног друштва. Теорија интелигенције се у великој мери поклапа са теоријом елите. Интелектуалац је индикатор у еманципаторском процесу остварења постулата грађанских слобода и опуномоћен да преузме водећу улогу у политичком и културном животу.³⁶

Такође, не сме се занемарити ни значај црквене интелигенције која постоји још од раног средњег века. Црквена организација као институција са разгранатим системом заједница и механизмима комуникације одувек је низим друштвеним слојевима представљала отворен пут за напредовање у друштвеној хијерархији. Припадници црквене интелигенције регрутовани су из свих друштвених слојева, а сходно свом образовању и способностима имали су прилику да заузму значајне положаје. Део црквене интелигенције у другој половини 18. века прихватала промене које се одигравају у јавној сфери и постаје чак и њихов заговорник. То су углавном били свештенички слојеви који су у црквеним реформама видели могућност поправљања свог друштвеног и материјалног положаја. Они су противнике имали у монаштву које је било директно погођено укидањем манастира и умањивањем важности њихове јавне улоге. Противници су били и припадници високог црквеног клера, који су у реформама видели опасност за свој друштвени статус и материјални положај. Ипак, део епископата је прихватио државне реформе као промену која ће донети напредак целом друштву.

Такву улогу су имали посебно темишварски епископ Петар Петровић и један од највећих српских теолога тог доба — Јован Рајић (1726—1801), архимандрит манастира Ковиљ. Обојица су били заступници просветитељских идеја и сваки је својим радом преносио ту идеју даље према већем броју људи. Рајић је пореклом из веома сиромашне породице без икаквог социјалног статуса и угледа, али се својом интелигенцијом истакао у школи и као стипендијаста карловачких митрополита успео да заврши студије на православној духовној академији у Кијеву. Након више година путовања по Европи скрасио се у манастиру Ковиљ, где је добио и чин архимандрита, а одатле је водио интензивну кореспонденцију са низом интелектуалаца који су били укључени у тезезијанске и јозефинистичке реформе. Написао је велик број дела религиозне и световне тематике, а за потребе реформисаних школа саставио је православни катихизис који је заменио прописани Фелбигеров сагански катихизис.³⁷ Темишварски епископ Петар Петровић (1740—1801), с друге стране, словио је за изузетно образованог человека, врсног познаваоца класичних наука и ватреног заступника идеја француских енциклопедиста. Због своје учености

³⁶ *Intelligenz, Intelligentsia, Intellektueller*, 456—458.

³⁷ С. Војиновић, *Хронологија живота и рада Јована Рајића*, у: Јован Рајић: живот и дело, Ур. Марта Фрајнд, Београд 1997, 7—26.

уживао је велик углед на двору Леополда II, а његови либерални ставови често су му, од стране појединих сународника, доносили критике и оптужбе за неправоверност.³⁸

Од средине 18. века међу српским становницима Хабзбуршке монархије уочава се процес јачања грађанских идеала који постају све видљивији у свакодневном животу, али и у делима појединих уметника и књижевника. Попут сличних, само снажнијих токова у Француској, Енглеској и немачким земљама, заступници таквих идеја постају појединци из слоја грађанске интелигенције. Они путем кореспонденције конституишу незваничне интелектуалне мреже, *res publica literaria*, које с временом прерастају у јавна удружења патриотског, економског или едукативног карактера.³⁹ У њима су се размењивале интелектуалне идеје, дискутовало се о главним просветитељским литерарним делима, као и догађајима који су пратили спровођење државних реформи. Подршку својим ставовима налазе међу појединцима и мањинама из грађанског, трговачко-занатлијског и племићког слоја. Ова подршка није увек снажна и често је променљива, а углавном произлази из личне тежње појединача за напредовањем и усавршавањем. Неколико је фактора који утичу на профилисање грађанске интелигенције, дефинисање њених другачијих потреба и пријемчивости за нове либералније идеје: њено социјално порекло, већа расиреност образовања, конституисање критичког јавног мњења, настанак модерне педагогије, појава периодичних новина и часописа, слабљење цензуре као и темељне државне реформе.⁴⁰

Овакав положај интелектуалаца одредио је његово место у 18. веку као актера који се налазио, не изван, него у средини друштвених односа. Његова духовна покретљивост и способност да ментално превазиђе границе одређених социјалних и идеолошких групација долазила је до изражаваја управо у временима великих промена какве су биле терезијанске, а нарочито јозефинистичке реформе.⁴¹ То је завршно време једног дужег процеса, започетог у 16. веку, у којем се ствара прототип модерног интелектуалаца. Такав тип људи немирног духа, познат као *novatores*, није био окупљен у одређене професионалне делатности, него се кретао по целом простору културног, духовног и политичког живота.⁴²

³⁸ М. Костић, *Темициварски епископ Пејтар Пејтровић ио књиџама његове библиотеке*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, св. 3, књ. VIII (1935), 452—456; Такође у: М. Костић, *Штештан утицај француског философа Bayle-a на темициварској епископији Пејтара Пејтровића*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, св. 1 (1928), 67—70.

³⁹ R. Vellusig, *Schriftliche Gespräche. Briefkultur im 18. Jahrhundert*, Wien 2000, 21—25; Такође у: J. Schlobach, *Literarische Korrespondenzen*, in: *Aufklärungen. Frankreich und Deutschland im 18. Jahrhundert*, Hrgb. von Gerhard Sauder und Jochen Schlobach, Bd. 1, Heidelberg 1985, 224—225.

⁴⁰ H. H. Gerth, *Bürgerliche Intelligenz um 1800. Zur Soziologie des deutschen Frühliberalismus*, Göttingen 1976, 29.

⁴¹ W. D. Wilson, *Intellekt und Herrschaft. Wielands Goldner Spiegel, Joseph II. und das Ideal eines kritischen Mezenats im aufgeklärten Absolutismus*, in: *MLN*, Vol. 99, No. 3 (April, 1984), 487—490.

⁴² J. Held, *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit*, u: *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit*, Jutta Held (Hrsg.), München 2002, 9—11.

Низ српских интелектуалаца оваквог интелектуалног профиле појављује се од средине 18. века (Атанасије Димитријевић Секереш, Теодор Јанковић Миријевски, Аврам Мразовић, Урош Несторовић, Стефан Вујановски, Алексије Везилић итд.), а истовремено се конституише и критична грађанска маса која је служила као идеолошка база грађанском интелектуалцу.⁴³ Промене се уочавају и у уметности где јавност (публика) постаје главни судија за питање уметности и естетике. Уметнику (сликару, музичару или књижевнику) отвара се нова могућност да живи и ради од продаје својих дела на тржишту и да избегне везивање за једног патрона — аристократу. Да тај процес еманципације није ишао лако, показују примери неколико изузетних појединаца: Јозеф Хајдн је до смрти био у служби грофа Естерхазија као вице капел-мајстер, али његов статус је био у нивоу осталих ливрејисаних службеника, док је Волфганг Амадеус Моцарт успео да прекине везе са својим патроном, салцбуршким надбискупом.⁴⁴ Слично је учинио и Фридрих Шилер, побегавши од заштите свог мецене након више година службе, за које време је морао да, по његовој жељи, изучава медицину и саставља дела по цену утамничења. Сликари и гравери су егзистирали на периферији дворског живота и њихов статус није се посебно разликовао од статуса занатлија.⁴⁵

Уметници и интелектуалци у Карловачкој митрополији били су финансијски везани за моћне и утицајне митрополите и епископе, који су контролисали комплетан духовни живот српске етније. Тек је државна реформа царице Марије Терезије, а поготову цара Јосифа II, којом је црква подређена држави, ослободила давољан простор за грађанско друштво и грађанске интелектуалце. Тај простор за јавно деловање који је настао у року од нешто више од једне деценије најбоље се уочава на примерима двојице интелектуалаца, Захарије Орфелина и Доситеја Обрадовића. Захарија Орфелин (1726—1785) је потишао из грађанске породице и попут Јована Рајића истакао се искључиво својим способностима.⁴⁶ Након завршеног школовања радио је као учитељ у славено-латинској школи у Новом Саду, а затим и као секретар на двору митрополита Павла Ненадовића. Касније прелази на двор темишварског епископа Вићентија Јовановића Видака, где ради као благајник, али не задовољан одлази у Венецију, где се запошљава као коректор у штампарији Димитрија Теодосија, Грка који је штампао књиге за словенске народе на Балкану. Крај свог живота проводи у Бечу, где обавља сличан посао у штампарији Јосифа Курцбека приређујући за штампу дела која су пратила просветитељске државне реформе у Карловачкој митрополији. Током живота се интензивно бавио графичким радом, израдивши велик број бакрорезних листова

⁴³ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности. Приватни живот Срба у Хабсбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд 2006, 64—98.

⁴⁴ T. C. W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660—1789*, Oxford 2002, 78—99.

⁴⁵ M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I in image, spectacle and text*, Mainz 2000, 46.

⁴⁶ Л. Чурчић, *Књиџа о Захарију Орфелину*, Загреб 2002, 13—20, 27—75.

са религиозном тематиком за православне наручиоце. Такође је саставио и штампао више богослужбених књига, школских уџбеника, научно-популарних дела и песама.

Орфелин је цео свој живот провео везан за патроне из високе црквене хијерархије, што му је у великој мери ограничавало слободу јавног деловања. Своје тежње ка просвећивању своје етније и ослобођењу од строге контроле црквених власти исказао је у предговорима многих књига које је штампао, као и у писмима и песмама које је писао. Због њих је у неколико наврата упадао у конфликте са духовном елитом Карловачке митрополије због којих је морао да се склања у Венецију и Беч, а живот је завршио у сиромаштву. Орфелинов живот протекао је у неуспелим покушајима ослобађања из старог патронажног механизма, што није било могуће све до спровођења реформи и конституисања грађанства довољно еманципованог од утицаја цркве и аристократије.⁴⁷

Оно што није могао Орфелин, пошло је за руком Доситеју Обрадовићу (1740—1811), интелектуалцу једну генерацију млађем од Орфелина, што је чинило довољну временску разлику за конституисање грађанске публике. Доситеј је цео живот провео у путовању финансиран од грађанских мецена и продаје својих књига, коју је организовао преко грађанских удружења. То му је пружило економску независност и могућност да прихвата помоћ различитих патрона, а да притом остане изван било какве чвршће обавезе према њима. Доситеј је на тај начин пропутовао велик део Европе, пребивајући периодично у Бечу, Лajпцигу, Лондону, Трсту или Смирни, финансирао издавање својих књига, притом константно одржавајући свој друштвени и економски статус на нивоу одговарајућем за грађанског интелектуалца.⁴⁸

Поред ове двојице, категорији интелектуалаца припадали су и појединци који су се директно ангажовали у спровођењу државних реформи попут Теодора Јанковића Миријевског и Атанасија Димитријевића Секереша. Јанковића, даровитог младића из угледне породице, уочио је темишварски епископ Вићентије Јовановић Видак и као свог питомца послao на студије у Беч, где је завршио права и филозофију. У Бечу је похађао предавања Јозефа фон Зоненфелса, а по завршетку студија годину дана радио као секретар код пуковника Фекетија. По повратку у Темишвар ступио је у секретарску службу код свог патрона, одакле је од стране државе наименован на место надзорника реформисаних школа у Банату, области под директном управом бечког двора. Како је успешно спроводио све постављене задатке, његов углед је растао, да би као угледан и способан реформатор 1782. године отишао у Русију, где је ангажован на реформисању руског образовног система. Атанасије Димитријевић Секереш је од 1772. до смрти 1794. био државни цензор и коректор књи-

⁴⁷ J. Todorović, *An orthodox festival book in the Habsburg Empire: Zaharija Orfelin's Festive Greeting to Mojsej Putnik (1757)*, Aldershot 2006, 23—33.

⁴⁸ М. Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1952, 33—39.

га за Србе, које су штампане у монополисаној царско-краљевској илирској дворској штампарији Јозефа Курцбека, а од 1774. и државни цензор Дворске цензурне комисије за оријенталне језике и романе. Он је био један од најважнијих заговорника снажнијег немачког културног утицаја на словенско становништво настањено у јужним деловима Угарске и у Банату.⁴⁹

IV. ОРФЕЛИНОВА КАЛИГРАФИЈА: НАСТАНАК, ФУНКЦИЈА, РЕЦЕПЦИЈА, СТРУКТУРА, ЕМБЛЕМАТИКА

За реформисане српске основне школе био је неопходан низ нових уџбеника прилагођених њеном наставном плану. Поштујући правило једнообразности уџбеници су мањом настајали по узору на Фелбигерове уџбенике који су важили за целу државу, али са неопходним изменама за српско становништво.⁵⁰ Сви школски уџбеници за српско православно становништво састављани су под супервизијом Илирске дворске депутације, подвргавани цензури и од 1770. штампани у привилегованој штампарији Јозефа Курцбека у Бечу. Током образовних реформи спровођених у држави седамдесетих година Илирска дворска депутација предвидела је израду једног уџбеника калиграфије по којој би се овај предмет учио у основним (тривијалним) школама.⁵¹ На молбу Илирске дворске депутације да се међу православнима нађе одговарајући човек који би могао за српске и румунске основне школе у Банату да изради уџбеник за лепо писање по моделу који је већ био уведен у аустријски школски систем, карловачки митрополит Викентије Јовановић Видак предложио је Захарију Орфелина. Већ 8. октобра 1776. Депутација је од митрополита тражила да са Орфелином одмах ступи у контакт, приволи га да изради уџбеник и „...nach beygeschlossener deutscher Anmerkung auch die Illyrische und wallachische Sprache in Regeln bringen, hierüber eine Anweisung verfassen, die Muster der letzteren samt den Aufsätzen, der Schriften, zu denen er aufgenommen, lehrreiche und moralische Gegenstände wählen kann, entwerfen, und den gesammten Aufsatz, wie er ihn sodann aufzulegen und die hierbei einschreitenden Stichplatten zu verfassen gedächte, samt den Betrag der Unkosten ihme Metropoliten zu dem Ende übergeben sollte, auf daß selber nacher Wien eingesendet werde...”⁵² Уз допис Депутације била су приложена упутства и немачки узори лепог писања. Митрополит је поступио по захтеву Депутације и Орфелин је прихватио посао који је завршио за осам месеци, до 10. јуна 1777. У извештају који је послао ми-

⁴⁹ М. Костић, *Доситејев пријатељ и саветник Секерец*, у: Глас САНУ 256, књ. 12 (1963), 26.

⁵⁰ О историјату, производњи, цензури, продаји и цени школског уџбеника у 18. веку, упореди: H. Rommel, *Das Schulbuch im 18. Jahrhundert*, Wiesbaden—Dotzheim 1968, 17—62.

⁵¹ О изгледу, структури и намени приручника калиграфије у бароку упореди: W. Doede, *Schön schreiben, eine Kunst. Johann Neudörfer und die Kalligraphie des Barock*, München 1988, 17—24.

⁵² M. Kostić, *Zacharias Orfelins Kalligraphie*, Archiv für slavische Philologie, XXXVI (1916), 156—157.

трополиту обавестио га је да због болести није у стању да изреже на плочама ове листове и да их одштампа, али да, зато што је он једини бакрорезац који познаје језик, жели то лично да уради, препуштајући њима да одреде висину накнаде за посао. Због тога је митрополиту послao цртеж планиране *Калиграфије* који је требало даље проследити Илирској дворској депутацији.⁵³

Ову *Калиграфију* послao је митрополит Видак Илирској дворској депутацији на процену, а ова је стручно мишљење затражила од Јакоба Шмуцера, тада директора Академије ликовних уметности. На основу високе оцене којом је Шмуцер оценио Орфелиново дело, Депутација је 17. јула 1777. обавестила царицу Марију Терезију да је Орфелинов посао надмашио не само очекивање, него, у неким својим деловима, оно што је у тој области створено на немачком језику. Орфелин је успео у свом делу да стандардизује правила српског језика и да оствари завидну закономерност у правопису, који је дотада био веома разнолик. Царица је усвојила предлог да Орфелин буде награђен са сто дуката, као и да се дело скрати, тако да заједно са насловном страном има свега седамнаест листова, пошто је намењено употреби у основним школама. Тих седамнаест листова сачињавају уџбеник *Славенскаја и валахијскаја Калиграфија*, штампан 1778. у 3000 примерака и бесплатно дељен сиромашним ученицима (сл. 1). Ова књига сачињена је на основу поједињих цртежа из претходне калиграфије, уз извесне додатке и измене.⁵⁴

Уџбеник је заживео у српским основним школама и остао у употреби и наредних деценија. Иста тежња за једнообразношћу и практицизмом која је водила реформаторе седамдесетих година 18. века преузета је у новом, изменјеном и допуњеном издању школског закона 1806, којим је, након јозефинистичких, настављена реформа образовног система у Монархији. За ту сврху био је потребан већи број јефтинијих, а садржајно и технички бољих уџбеника и других књига. Када се почетком 19. века одлучивало о типу слова који ће бити стандардан за сва српска и ћирилична издања штампана у штампарији пештанској универзитета, угарско намесничко веће позвало је карловачког митрополита Стефана Стратимировића да предложи садржај и одговарајуће етичке норме за нове уџбенике, као и узорке за један тип писаних и штампаних слова црквене и грађанске ћирилице, којима би се убудуће штампале школске и друге ћириличке књиге. Митрополит Стратимировић је мишљење о томе затражио од српских епископа и школских директора који су предложили да се модел за стандардни тип слова узме из Орфелинове прве *Калиграфије*.⁵⁵

⁵³ Орфелин је још раније, пре настанка овог дела, израдио и публиковао два уџбеника о калиграфији: *Новаја и основашћаја славеносербскаја Калиграфија* (1759) и *Новјешија славенскија Пройси ради йолзи и уйошребленија Славено-Сербској јуношестија* (1776). У: Д. Давидов, *Српска уметничка ћирилица: калиграфија Захарија Орфелина*, Београд 1994, 29—31, 43.

⁵⁴ Мита Костић је описао Орфелиново првобитно планирано дело које је садржало 46 листова. У: М. Костић, *Zacharias Orfelins Kalligraphie*, 155—165; Упореди такође: С. К. Костић, *Орфелин и Терезијанске школске реформе*, 220.

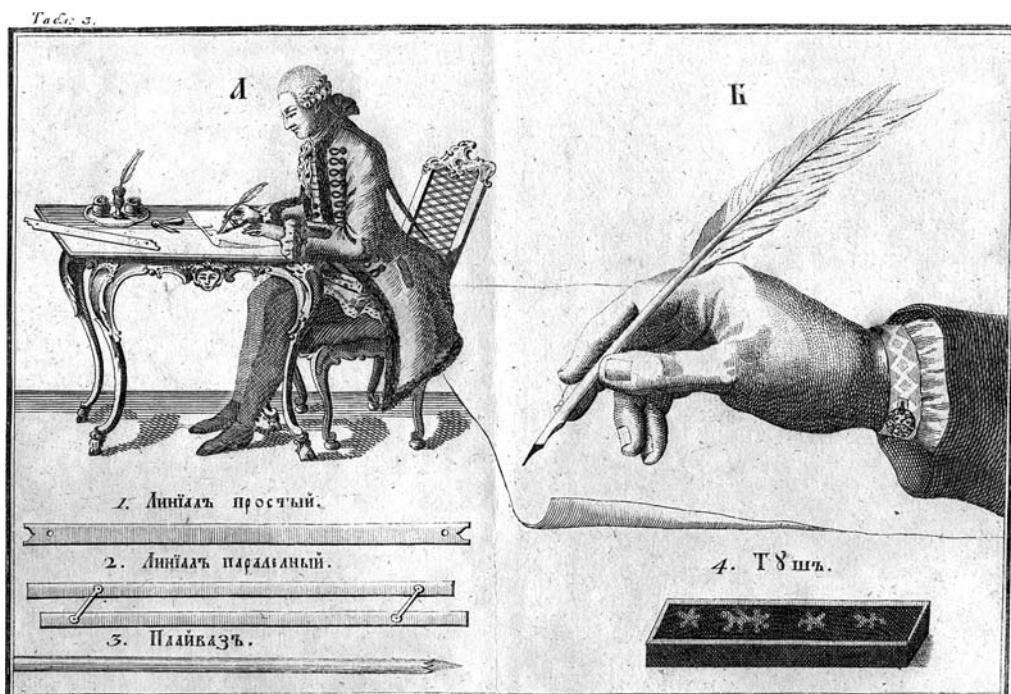
⁵⁵ Ч. Денић, *Прва Калиграфија Захарије Орфелина*, Инђија 1985, 41—42.

Сл. 1. Насловна страна Орфелиновог уџбеника *Калиграфија* из 1778.
(Из збирке Народне библиотеке Србије)

Орфелинов план за уџбеник *Славенскаја и валахијскаја Калиграфија* из 1777. предвиђао је да уџбеник има 26 страна теоријског текста на славеносрпском језику и још 46 табела са практичним примерима и употребом. Дело није сачувано у целини, недостаје више страна, али о њима се сазнаје из описа који је начинио Мита Костић, као и на основу одштампане варијанте књиге из 1778.⁵⁶ Након почетних, насловних страница на српском и румунском налази се лист са два цртежа патриотске тематике на којима су представљене империјалска римска и краљевска угарска круна. Затим долази лист са посветом царици Марији Терезији као утемељивачу српских школа. На петом листу се налази декоративни рам са појединачним словима која повезана дају речи молитве крсног знака којом започиње настава: „*во имя отца и сына и святаго духа аминь*”. Након тога долази на 26 страна теоријска подуга на славеносрпском језику и још 46 табела са практичним примерима и употребом. Текст и илустрације које га прате пружају све потребне примере и правила неопходне за наставу у славеносрпским и влашким школама. Требало је да упутства буду одштампана црквеним словима, а табеле изрезане на бакарним плочама.

⁵⁶ Ово Орфелиново дело је сачувано, али без одређеног броја страна и такво је прештампано. Упореди: З. Орфелин, *Славенска калиграфија*, ур. Динко Давидов, Београд 1992.

Сл. 2. Илустрација из Орфелиновог уџбеника *Калиграфија* из 1778.
(Из збирке Народне библиотеке Србије)

Уџбеник је конципиран по правилима и с распоредом уобичајеним за дела ове врсте.⁵⁷ Први део калиграфије садржи упутства за припрему за писање: о правилном седењу, држању пера, припреми папира, а тај текст прати табела на којој је представљен мушкарац који седи за столом и пише и рука која правилно држи перо, као и прибор за писање (један обичан и један дупли лењир) (сл. 2). Након тога иде део са местом за вежбање писања и примерима различитих врста потеза, писање поједињих слова, повезивање различитих слогова и речи, као и извођење великог почетног слова и иницијала. Вежбе прате кратки текстови са моралистичким садржајем.⁵⁸ У теоријском делу уџбеника подељеног по тачкама Орфелин развија свој метод писања, објашњавајући како се може научити лепо писање уз помоћ пратећих табела и

⁵⁷ Иста структура текста може се препознати и у чланку о лепом писању (калиграфији) публикованом у Дидроовој *Енциклопедији*, где се на већем броју страна износи упутство за савладавање ове вештине. Текст прате илустрације које су радили познати француски графичари Prevost, Desehrt, Aubin и Paillasson, а прве две илустрације у тексту су конципиране попут оних које се потом појављују у Фелбигеровом и Орфелиновом уџбенику. У: *Art de Ecritures*, in: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. Recueil de Planches, sur les Sciences, les Arts Libéraux, et les Arts Méchaniques, avec leur explication, par une Société de Gens de Lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot ... & quant à la partie Mathématique, par ... d'Alembert, Vol. 2, Paris 1763, Pl. II und III.

⁵⁸ M. Kostić, *Zacharias Orfelins Kalligraphie*, 157—158.

7. Пропись Школкій.

I. а. Части и сложеніе словъ з начальныx.

A. C. T. C. S. J. T.

7 A. C. E. 7/1 i. M. 23

СИСТЕМЫ

M. H.-H. ( ) C. H. T.

J. P. C. J. M. U. U.

✓ P. S. C. X. 111. 77.

III Ш.Ш. С.Э. ГАДЯ.

К. Писмена цѣлая зачална.

А. Б. С. Г. Л. Е. Ж. З. И. І.

K. A. M. H. C. P. P. C. M. U.

Ф.Х.И.Ш.Э.Ю.Г.Я

§. ПІ; ШК;

II. Речей съписими зачалными.

Tag 8.

Ааронъ. Братство. Величество.

Графъ. Доброта. Естество. Жи-

помѣ. Заглав. Имя. Иисусъ.

Крестъ. Аопатъ. Мнасъ. Нои.

Синодич. Правда. Рождество.

Сияость. Порение. Утешение

Філософія. Храненіще. Царе-

Лернінга Штапаніс, Щерстя

Эпистоля. Юношество. Изы-

гесто. Ясность. Ящерица.—

—
—

Сл. 3. Табела са примерима, илустрација из Орфелиновог уџбеника *Калиграфија* из 1778. (Из збирке Народне библиотеке Србије)

правопис уз додатак текста о раздвајању слогова који се налазе у његовом још раније публикованом *Буквару* (1767). Ова правила је одатле преузео и Теодор Јанковић Миријевски у свом *Handbuch für Schulmeister der nicht unirten Tri-vialschulen*. Такође износи напомене за учитеље, махом ортографске природе, у којима објашњава неке језичке проблеме на примерима, а разлог томе је жеља да се не одступи далеко од словенског дијалекта који се налази у већини црквених књига (сл. 3). У другом делу поново се бави односима слова при писању, правилима о држању тела, руке, пера при писању и међусобним односима различитих врста писма: школског, канцеларијског, курентног и фрактурног. Табеле у другом делу књиге садрже различите примере славеносрпског канцеларијског, малих слова курентног и китњастог фрактур писма, која се употребљавају у насловима, привилегијама, потврдама, цеховским писмима и званичним документима. Орфелинова украсна слова посебно долазе до изражaja на посветном листу Марији Терезији, на којем слова имају украс у виду дијаманата. Влашко канцеларијско писмо налази се на шест табела, а књига се завршава истом табелом као на почетку, само са различитим речима: „*Конец и Богу единоме слава, амин*”.⁵⁹

⁵⁹ M. Kostić, *Zacharias Orfelins Kalligraphie*, 158—160.

Сл. 4. Насловна страна Фелбигеровог уџбеника *Калиграфија* из 1775.
(Из збирке Савезног министарства за образовање, науку и културу Аустрије)

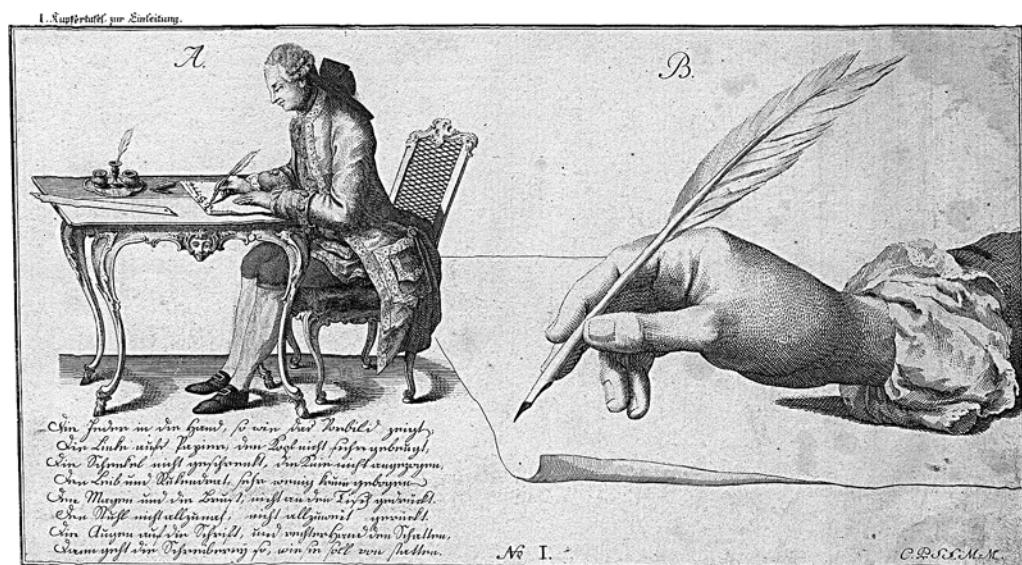
За модел, Орфелин је добио од Илирске дворске депутације Фелбигерово *Уџбеникство за лејо писање, са правилима и мусирама* (*Anleitung zum Schönschreiben, nach Regeln und Mustern*, 1775) (сл. 4). Тада је уџбеник за лепо писање у аустријским школама са немачким наставним језиком коришћен је и као модел за уџбенике за школе других народа у Монархији, укључујући и Србе. Састојао се из 26 листова, од којих већину чине примери.⁶⁰ Ову књигу је израдио и штампао Brunet, који се потписао на више листова. При изради *Калиграфије* за српске школе Орфелин је добио дозволу да овај уџбеник прилагоди српском језику; међутим, у састављању уџбеника, поред ове књиге, Орфелин је употребио и Шванднерову *Лайинску калиграфију*,⁶¹ а вероватно и неки савремени руски уџбеник. Један примерак Шванднерове *Калиграфије* поклонио је царски саветник и архивар фон Фрајслебен митрополитовом секретару Павлу

⁶⁰ *Anleitung zum Schönschreiben, nach Regeln und Mustern. Oder Vorschriften. Zum Gebrauch der deutschen Schulen in den kaiserl. königl. Staaten*, Wien 1775.

⁶¹ Joannis Georgii Schwandneri, *Calligraphia latina. Austriaci Stadelkirchensis Dissertatio Epistolariis De Calligraphiae Nomenclatione, Cultu, Praestantia, Utilitate*, Viennae 1756.

Ненадовић 20. августа 1771, а иста књига се налазила и у Орфелиновој приватној библиотеци.

У спровођењу реформи централна власт је посебно инсистирала на једнообразности уџбеника за све основне школе у Монархији. Та настојања ишла су дотле да су неки уџбеници, прерађени и преведени на језике других народа у држави, имали идентичан број страна или били истог формата као и њихови немачки извори. Дешавало се да су понекад каснија издања тих књига још увек имала исте предговоре иако се друштвена и политичка стварност увелико променила.⁶² Орфелин је из Фелбигеровог уџбеника скопирао насловну страну, на којој се налазио орнаментални оквир са алегоријским мотивима, али је уместо детета, представљеног у врху декоративне вињете, које пише за столом окружено књигама, убацио емблематски пиктограм Свете Троице са речју *сый* (онај који јесте, који вечно постоји). Такође, са малим изменама прекопирао је и таблу са представама правилног седења за столом при писању и правилног држања пера у руци (сл. 5). Слику човека који пише за столом, у немачком уџбенику, прати текст који у преводу гласи:

Сл. 5. Илустрација из Фелбигеровог уџбеника *Калиграфија* из 1775.
(Из збирке Савезног министарства за образовање, науку и културу Аустрије)

Перо у руку, као што слика показује;
Леву руку на папир, главу не сагињи одвећ,
Ноге не раскречуј, колена не састављај,
Тело и кичму врло мало пови,
Стомак и груди не ослањај о сто.

⁶² С. К. Костић, *Орфелин и јерезијанске школске реформе*, 222—223.

Столица ни сувише близу, ни сувише далеко.
Светлост да пада на рукопис, сенка удесно,
Па се пише баш као што треба.⁶³

Изоставивши тај текст, Орфелин је уместо њега приказао средства за лепо писање: два лењира, пера и туш. Особа коју је Орфелин представио за столом обучена је у одећу карактеристичну за становништво Угарске, док је у оригиналу представљен човек обучен по париској моди. Слична представа појављује се потом и у делу Јозефа Антона Шнелера *Dillingische Schreibschule* (1778)⁶⁴ што указује на популарност и значај овог визуелног предлошка.

Овако концептиране слике имају све одлике примењене емблематике (*angewandten Emblematik*) у којој се предност даје слици а не тексту. ЕмBLEM се сагледава као *imago figurata* у којој сама *pictura* носи значење и не изискује нужно тројну конституцију. Функционисање оваквог типа емблема засновано је на мнемотехничким методима, где се сликовни део (*pictura*) трајно урезује у сећање, чиме се интензивира његов дидактички учинак. Емблеми овог типа били су нарочито популарни у барокној побожној литератури.⁶⁵ Препознавање представе *писања* као емблема просветитељског идеала *писменосћи* стајало је у сагласности са низом емблема и алегорија употребљаваних на насловним странама просветитељских књига. Махом су њима илустроване идеје разума, светlostи, прогреса, знања, просвећене власти, итд.⁶⁶ У српској средини у другој половини века функционише неколико старих барокних емблематских зборника, попут *Ишкаја јеројолишке*, која се делимично изменењена прештампава у Курцбековој штампарији у Бечу.⁶⁷ Представа човека који седи за столом и бави се духовним послом, као и слика руке са пером, стари су емблематски пиктограми који су са собом носили идеју духовног напредовања и учености. Потреба за визуелним на којој се темељила барокна култура била је током друге половине 18. века и даље веома јака, нарочито у култури православног становништва Монархије, које је истрајно одржавало култ светих слика и на томе великим делом баштинило свој религиозни идентитет.⁶⁸

⁶³ Превод песме по Страхињи К. Костићу. У: С. К. Костић, *Орфелин и ћерезијанске школске реформе*, 224.

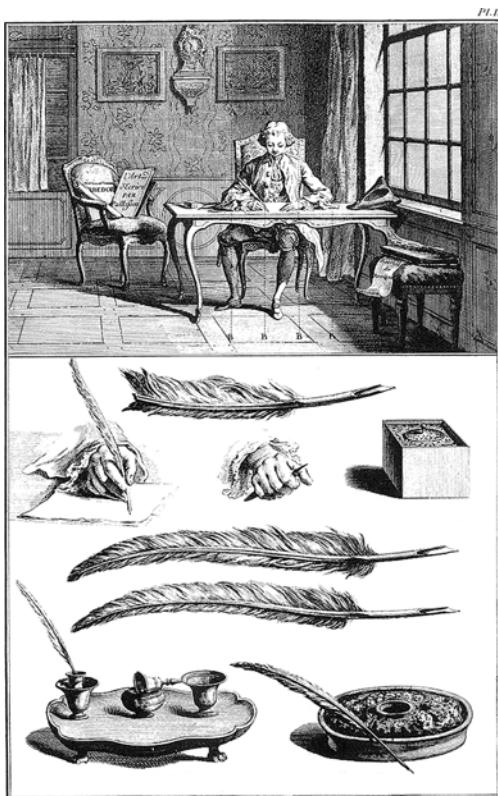
⁶⁴ Joseph Anton Schneller, *Hochfürstlich Bischofliche Dillingische Schreibschule dirigente et accurante, Augsburg 1778*. In: W. Doede, *Bibliographie deutscher Schreibmaesterbücher von Neudörfer bis 1800*, Hamburg 1958, 108—109.

⁶⁵ Упореди: М. Тимотијевић, *Римничко издање Србаљака и барокна примењена амблематика*, Зборник МС за књижевност и језик, књ. 50, св. 1—2 (2004), 92—95.

⁶⁶ О емблематици и визуелним емблемима најважнијих појмова европске културе просветитељства погледати: W. Schneiders, *Images of Light — before, during and after the Age of Enlightenment*, in: Visualisation, Roland Mortier (éd.), Berlin 1999, 1—9; Такође у: *The Dream of Reason. Symbols of the French Revolution*, in: Ernest H. Gombrich, *The Uses of Images: Studies in the Social Function of Art and Visual Communication*, London 1999, 162—183.

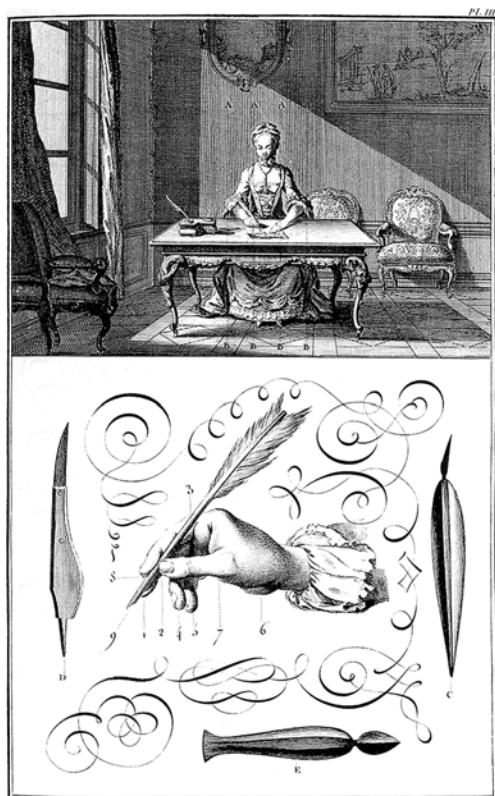
⁶⁷ Слично концептиран емблем који говори о читању књига налази се у савременом српском издању руског емблематског зборника *Ишкаја јеројолишке*, објављеном у штампарији Јосифа Курцбека у Бечу 1774. Предговор овој књизи је саставио Атанасије Димитријевић Секереш. У: *Ишкаја јеројолишке или философија наравоучијштељаја*, Беч 1774, 92.

⁶⁸ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 44—68.

Art d'Ecrire.

Сл. 6. Илустрација из текста *Ecritures* из *Енциклопедије* Денија Дидроа, 1763.

Art d'Ecrire.

Сл. 7. Илустрација из текста *Ecritures* из *Енциклопедије* Денија Дидроа, 1763.

Исти тај механизам деловања препознаје се и у чланку о вештини лепог писања (калиграфији) публикованом у Дидроовој *Енциклопедији* (сл. 6, 7). Његово вишетомно дело, које је својом појавом допринело позитивном препознавању и ширењу просветитељских идеја, поставило је овај стари амблем у нов културни код и као такав пустило га у интелектуалну употребу. Текст и његове пратеће илустрације могли су да послуже, ако не као узор, сигурно као медијум за појаву сличних дела широм Европе. Познато је да је *Енциклопедија* била читана и на самом бечком двору, а да су поједини текстови утицали на формирање интимних убеђења појединих чланова царске породице, попут Јосифа II и нарочито његове супруге Изабеле од Парме. Ставови енциклопедиста изнети у појединим текстовима нису увек прихватани, али су имали снажан утицај на читаоца и понекад су у њему развијали снажну унутрашњу борбу или га наводили на јавну полемику.⁶⁹ *Енциклопедија*, која је

⁶⁹ D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 63—69.

представљала суму знања о науци, уметности и занатима, требало је не само да прошири знања међу људима, него и да промени њихова схватања и уклони последње остатке схоластичког виђења света. Њено објављивање финансирао је велик број претплатника из многих европских земаља, чиме је њен круг деловања веома проширен.⁷⁰ Уопште, француски културни утицај био је веома снажан у елитним круговима Хабзбуршке монархије. Орфелин је свесно употребљавајући овакве визуелне предлозке изражавао своје интелектуалне ставове, а директно суделујући у спровођењу школских реформи и визуелном концепцијом уџбеника ширио просветитељске идеје међу најширим друштвеним групама.

ЗАКЉУЧАК

Просветитељске образовне реформе које је у Хабзбуршкој монархији спровела царица Марија Терезија засноване су на резултатима сличних реформи спроведених у суседној Пруској. Циљеви ових реформи одређени су политичким и економским тежњама владара и двора, али у ширем смислу и прогресивним просветитељским идејама интелектуалаца и интелигенције у држави. Средства и методе спровођења реформи усвојена из пруског искуства, уз додатне измене, Јохан Игнац Фелбигер пренео је у Аустрију, а медијатори су били интелектуалци попут Орфелина који су извршили даљу културну дисперзију. Овакви интелектуалци, мање моћи јавног деловања, али многобројнији, били су пресудан фактор који је утицао на позитивну рецепцију нових идеја од стране најшире групе народа. Њиховим деловањем у јавној сфери долази до преноса нових реформаторских просветитељских идеја из пруске у аустријску културу, а одатле у културе хетерогених мањина, попут српске и румунске. Да то није крај путовању једне идеје кроз различите културе види се из примера Теодора Јанковића Миријевског, који је исте реформе наставио у Русији. Пратећи пренос ове образовне идеје могуће је уочити и њено кретање и трајање у свакој посебној од ових култура. Ту се јасно уочава њен пут од виших друштвених слојева ка низним и важност улоге интелектуалних група и појединача као посредника између двеју култура — елитне и популарне. Орфелин, Секереш, Јанковић, Мразовић, играју ту улогу медијатора, повезујући интересе владара и двора са интересима православне цркве и српског грађанства у Карловачкој митрополији. Трансфер идеја се најлакше уочава у настанку и структури самих књига које су настајале за потребе образовних реформи. Орфелинова *Калиграфија* се израђује по свим правилима битним за преношење идеје писмености које је одредио законодавац: постоји један или више

⁷⁰ Енциклопедија коју су уређивали филозофи D'Alembert и Diderot публикована је између 1751. и 1765. у 17 томова. Додаци и томови са илустрацијама излазили су све до 1780. У: J. Voss, *Verbreitung, Rezeption und Nachwirkung der Encyclopédie in Deutschland*, in: Aufklärungen. Frankreich und Deutschland im 18. Jahrhundert, Hrgb. von Gerhard Sauder und Jochen Schlobach, Bd. 1, Heidelberg 1985, 183—185.

одобрених узора, квалитет и обим морају да одговарају просеку и униформности, а преносе се и кључне визуелне представе које утичу на промену свести читалаца. На неколико наведених примера калиграфских уџбеника и текстова лако се може уочити пут идеја образовних реформи од западне, преко средње до источне Европе и обратну.

Vladimir Simić

CULTURAL TRANSFER IN THE ENLIGHTENMENT ERA:
ORFELIN, CALLIGRAPHY AND THE REFORM OF SERBIAN PRIMARY SCHOOLS

Summary

The concept of cultural transfer was used to interpret the changes that happened in some communities in the process of their cultural communication with other communities. This kind of a cultural dialogue was not always seen as a positive process and the heritage that was left behind was sometimes rejected as foreign. The reforms which were conducted in the Habsburg Monarchy by Empress Marie Therese and Emperor Joseph II were a cultural dialogue between two heterogeneous entities, a dominant German one and a minority Serbian one. The Enlightenment educational reforms were based on the results of similar reforms conducted in the neighboring Prussia. Their purpose was determined by political and economic aspirations of rulers and the court but also, in the wider sense, by progressive educational ideas of intellectuals and intelligence in the state. The means and methods of conducting reforms were adopted on the basis of the Prussian experience and, with some changes, were taken to Austria by abbot Johann Ignatius Felbinger. Intellectuals who played the role of cultural mediators between various social groups dispersed these ideas further. Zaharija Orfelin, Atanasije Dimitrijević Sekereš, Teodor Janković Mirijevski, Avram Mrazović and others played this role of mediators and connected the interests of rulers and the court with the interests of the Orthodox Church and Serbian people in the Karlovci Diocese. During the 1770's Serbian primary schools in Banat and then in other parts of Hungary went through significant changes which were the way for the state to modernize and improve the quality of education of its citizens. The transfer of educational ideas was most easily seen in the structure of text books which were translated from German into Serbian in large numbers, adapted to the local needs and introduced in schools. The text book of calligraphy that was made by Zaharija Orfelin for the needs of the reformed Serbian primary schools structurally heavily relied on contemporary text books of that kind found throughout Europe. It was in use for a long time and had extreme importance in the future designs of similar reforms in the first half of the 19th century.